

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОСТІ МІСТА

© Криворучко Ю.І., 2001

Розглядається сучасна сакральна архітектура України в контексті суспільних та внутрішньоцерковних проблем. Ставиться завдання та пропонуються засоби повернення архітектурного та містобудівельного значення сакральних об'єктів та їх ролі у структурі та середовищі поселень. Досліджуються мережі сакральних об'єктів у містах та поняття духовності міста. Розглядаються планоструктуруючі та простороформівні функції сакральних об'єктів у містах.

The modern church architecture of Ukraine in the context of public problems and problems inside the churches is considered. The task is set and the means of returning of architectural and town-planning importance of sacral objects and their roles in the structure and the environment of settlements are offered. The sacral objects network organization in the cities and the definition of the spirit of the city are considered.

Зростаюча тепер в Україні кількість культових будівель порушує окрім різноманітних суспільних, правових, внутрішньоцерковних проблем також і значну кількість проблем містобудівельних і архітектурних. Найбільш важливими серед них є такі.

По-перше, недостатньо глибоке і відповідальне розуміння ієрархами Церков і віруючими власне феномену святині, української церкви як об'єкта архітектури у багатомірності його богословських, історичних, просторово-архітектурних основ. Різноманіття впливів, серед яких історичні – візантійські, західні, традиційного зодчества, пізніше – московські, протестантські, відображає, з одного боку, багатство архітектурних стилів і форм сакральної архітектури України, а з другого, - веде до дроблення, нерідко перемішування цих типів і форм, мотивів та образів, що виникали у різні періоди, у різних гілках віри та конфесіях і часто не відповідають автохтонним рисам відповідних Церков.

По-друге, тривала перерва у професійній практиці, навчанні, проектуванні, зведенні та оздобі власне українських церков у 1917–1991 рр. (а на більшій частині України і більш тривалий період – понад 200 років) привела до занепаду церковної архітектури та будівництва, зникнення кваліфікованих архітекторів, будівельників і художників. Заповнити цю прогалину зможуть щойно кілька десятиліть праці – практики, аналізу та осмислення процесу храмовбудування в Україні. У сумнозвісні для Церкви радянські часи компетенцією в області сакральної архітектури володіли лише реставратори у досить звуженому діапазоні лише вибірково консервативно-реставраційних робіт.

По-третє, відсутність в Україні досвіду спорудження церковних об'єктів в контексті загального розвитку архітектури, що спирались на природну еволюцію архітектурного, містобудівельного та інженерного мислення, художню творчість в архітектурі ХХ століття, привела в умовах масового спорудження культових об'єктів у 1990-х роках до появи великої кількості малопрофесійних, архітектурно безликих культових будівель, невдалих копій менш чи більш відомих зразків.

По-четверте, поспішність, з якою сьогодні зводяться кілька тисяч храмів в Україні, не сприяє вдумливому ретельному опрацюванню проектів, пошуку кваліфікованих архітекторів (які з'явилися в останнє десятиліття) та виконавців – будівельників, художників та майстрів до оздобу храмів. Відсутність професійного ринку, а з ним і конкуренції в архітектурно-будівельній справі обумовили загалом невисоку якість архітектурних, будівельних та художніх робіт. Нерідко до проектування святинь запрошуються “дешеві фахівці” або взагалі храми зводяться силами виключно громад без залучення спеціалістів.

Містобудівельна теорія і практика радянського часу не передбачала місця і ролі сакральних об'єктів у архітектурно-розпланувальній структурі міст та сіл. Існуючі історично створені містобудівельні доміанти, якими були сакральні комплекси, програмно нівелювались у загальноміському просторі аж до їх цілеспрямованого нищення, яке заохочувалось у тій чи іншій формі у всі радянські часи включно до 1990-х років. Існуючі дотепер сакральні об'єкти, що все ж уцілили у молосі “соціалістичного будівництва”, у рідких випадках використовувались за своїм призначенням, їх вплив у міському просторі та містобудівельній структурі і тканині всіляко затирався аж до руйнації та зносу під різними приводами як “незручних” об'єктів. Тепер перед сучасною архітектурою і містобудуванням посткомуністичних країн (передусім колишнього СРСР) постало важливе завдання – повернути сакральним об'єктам їх містобудівельне місце та роль у структурі та середовищі поселень. Розташування святинь у місті, складення своєрідних духовних мереж культових споруд, що формують систему сакральних об'єктів у великих містах – нове і складне завдання архітектури і містобудування України.

Сакральна архітектура на відміну від усіх інших об'єктів містобудування характеризується змістом та структурою, які не надаються опису виключно у раціональних поняттях, а несуть символічний, знаковий зміст, відзначаються містичним характером і покликані втілювати і виражати святість, священне – найвищі духовні цінності. Природа опису сакральної архітектури особлива і не зводиться лише до опису творчості, психології сприйняття, естетики і мистецтва (хоча і містить ці сторони архітектури), а сягає найглибших пластів людського буття, спасіння, духовної і життєвої перспективи, знаходження людиною свого місця у мінливому і нерідко незрозумілому і відчуженому світі. Ірраціональність сакральної архітектури та священних місць пов'язані з Тайнами віри, для наближення до яких богослов'я у своїй теорії і практиці виробило особливі підходи та тлумачення.

Архітектор, що працює в області сакральної архітектури, особливо православної, дуже сильно прив'язаний до того, що “треба” і що “не можна” стосувати для зведення храму, він пов'язаний канонічністю – системою правил та уявлень змістовного і формального характеру, вираженого у символах і знаках. Архітектурне завдання, яке ставить перед архітектором проектування та спорудження сакрального об'єкту, переважно не збігається з уявленнями архітектора про творчість, систему обмежень, співвідношення різних складових та аспектів художнього проектування простору. В архітектурі ХХ століття склалися та домінують раціональні уявлення про простір, конституційований об'єктами та зв'язаний функційно в різних втіленнях. За таким принципом побудовано і навчання сучасних архітекторів. Поняття простору в християнській традиції (як у релігії і міфології загалом) інакше. Передусім, простір – не пустота, не “ніщо” (досить значне дидактичне спрощення), а поле діяльності різних сил, людський вимір якого хоча і присутній, проте аж ніяк не вичерпує і навіть не визначає його масштабу. Перед архітектором перед розумінням,

поясненням постає проблема відчуття, відображення простору у конкретній його організації. Простороформує, або ширше – просторотворче завдання архітектора святині починається зі світоглядної, світотлумачної площини, причому чуттєвість (“праксіс”) стоїть на одному рівні з онтологічністю (“теорія”) священного. Таке розуміння ролі архітектора як творця простору робить етичну проблему архітектури першочерговою, – зокрема, творячи сакральний об’єкт, архітектор не може бути невіруючим. Треба зауважити, що архітектор у строгому розумінні не творить простору, він лише “проявляє” його за допомогою професійних засобів, “резонує” з плином речей, часу, які, попри наші ілюзії, нами не творяться. Архітектор демонструє нам це “щось”, цей простір, що його він “добув” з іншого – неявного та невидимого стороннім спостерігачам – світу своїх уявлень.

У церковній архітектурі естетичні, художні, стилістичні, композиційні, формотворчі категорії не вичерпують духовного змісту та форми, функції і структури храму не лише як місця богослужень, а і його відповідності святині основній – богослужбовій функції. Тому архітектура храму – втілення певної моделі світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світогляду, світотворення. Форми і стилі тому – лише архітектурні позначення, у ліпшому випадку – знаки та символи цих втілень. Тому вкрай обережно треба ставитись до використання “заїжджених” у недавні часи понять “старого-нового”, “традиційного-новаторського”, “архаїчного-сучасного”, “консервативного-прогресивного” – категорії ці практично не можуть бути застосовані у старому змісті до архітектури церков, особливо святинь православних, східного обряду, у яких традиція – свята сама по собі як сутність Учення Церкви. Властиво, храм як святиню мусить передусім прийняти Церква – інакше марна праця нагромадження каменю та цегли. А це велике завдання і для самої Церкви.

Святість, присутність священного – найсуттєвіша внутрішня змістовна ознака сакральної архітектури. Розгляд церковної архітектури, виходячи з іманентної їй природи як об’єкта містобудування повертає проблему в площину міждисциплінарну – досліджувати або створювати церковну архітектуру як містобудівельний об’єкт без її богословського розуміння – недостатньо. Уводячи сакральну архітектуру в коло містобудівельної проблематики, теорія і практика містобудування дістає об’єкт, що займає виняткове положення, як це впливає з його змісту, структури, характеру функціонування, просторових форм та ролі у життєдіяльності людини та міста.

Відсутність сакральної архітектури в доктрині радянського містобудування і архітектури робило її неповною за складом і неповноцінною за змістом. Тодішнє офіційне розуміння духовності суспільства, міста, середовища життєдіяльності людини у суттєвих їх складових також було неповним, спотвореним пануючою ідеологією.

Сакральна архітектура поряд з іншими об’єктами культури конституює духовність міста. Сакральні об’єкти формують складну систему функційних і духовних відносин у просторі міста. До розташування і організації сакральних об’єктів у поселеннях, особливо в містах, передусім великих, висувається цілий ряд практичних вимог. Так, розташування їх, а також кількість, ієрархія, величина, щільність у міському середовищі мусять бути обґрунтовані величиною релігійної громади, яка буде утримувати об’єкт, доцільною часовою досяжністю для вірних, можливістю зручного доїзду на громадському транспорті, організацією транспортного і пішохідного руху на території об’єкта і в безпосередньому міському докільлі, ефективною планувальною організацією об’єкта для найповнішої відповідності його богослужбовим і супутнім функціям.

Професійне вирішення практичних завдань розташування і розпланування сакральних об'єктів є однією з важливих умов духовності місця. Властиво, об'єднання значення змісту (семантики) сакральних об'єктів і їх просторового вираження (мовою знаків, символів, форм), яке ґрунтується на унікальності, неповторності або хоча б неординарності, нестандартності місця їх розташування, дозволяє говорити про появу духу місця. Відповідно, духовність місця виступає результатом взаємодії множини складових і чинників. Сакральні об'єкти виступають найбільш важливими елементами духовної структури міста і виконують декілька властивих їм містоформуєчих функцій. Передусім, головну – сакральну, виділяючи місця для богослужінь у місті, відділяючи їх від решти світських місць і функцій.

Інші функції сакральних об'єктів мусять бути направлені на просторове вираження основної – сакральної, яка розуміється досить широко. За посередництвом інформаційно-знакової функції проводиться позначення сакральних об'єктів, ідентифікація їх за формою та змістом з конкретним обрядом, віросповіданням, конфесією за допомогою виробленої системи просторового вираження і зображення, своєрідно артикульованої специфічної мови архітектури та мистецтва. Сакральний об'єкт має отримати чітке та однозначне місце у інформаційно-знаковому середовищі сучасного міста. Соціально-психологічна функція служить для пошуку людиною шляхів і свого місця у середовищі священного, святості, потойбічності, достосуванні свого “я” до решти світу, але також і для поєднання та ідентифікації себе з громадою, віруючими, Церквою, правдивої участі у ритуалах, богослужіннях, виконання соціальних функцій Церкви. Естетична функція сакральних об'єктів покликана через чуттєвість і сприйняття людини донести до неї сенс та мету життя віруючого у його стремління до досконалості почуттів, любові як найвищої сакральної та естетичної цінності, які втілюються за допомогою категорії краси.

Архітектурно-просторові функції сакральних об'єктів мають вирішувати утилітарно-практичні завдання для створення необхідних умов та середовища здійснення богослужінь, забезпечення відповідного мікроклімату, світлового, кольорового та акустичного середовища сакральних об'єктів. Планувальними функціями забезпечується вирішення оптимального розташування і планування території сакральних об'єктів, їх близького і віддаленого оточення, зв'язків з внутрішньою організацією сакральних об'єктів, благоустроєм та облаштованістю території, ландшафтною архітектурою та дизайном. Архітектура та планування окрім необхідних прагматичних завдань, вирішують і головне – духовне своє завдання – образно-символічними просторовими та знаковими засобами втілюють певний образ світобачення, світорозуміння у всій складності видимих і невидимих сторін світоустрою, організують простір, є його символом, його рефлексією водночас. Архітектура і організовує, і виражає, і вказує, і символізує, і есхатологізує, бо є іконою Світу Божого, Небесним Єрусалимом на землі. Недаремно процес творення Світу і його подальше утримання породили традицію іменувати Всевишнього Архітектором. Принаймні, архітектура храму мусить нагадувати про Архітектора. Власне в “архітектурі” і “ховається”, чи відзначається храм своїм укладом і вистроєм, сприйнятливістю людьми і виразовістю божественного.

Культурологічна функція об'єднує на спільній площині комплекс форм і знаків просторово-часового континууму сакрального об'єкту, забезпечує його ідентифікацію з

визначеним часом, простором, соціумом, етносом, зв'язує його з конкретним місцем, середовищем, культурою та епохою.

Для різноманітних функцій сакральних об'єктів характерна підпорядкованість основній – сакральній – функції, яка мусить домінувати над всіма несвященими, світськими функціями, що впливає з дефініції сакрального об'єкту (лат. *sacrum* – святиня, *sacri* – священний). В іншому випадку об'єкт не буде виконувати (або здійснюватиме не вповні) своїх сакральних функцій і таким чином не відповідатиме своєму призначенню. Така підпорядкованість виражається в плані і змісту, і структури, і форми. Сакральні об'єкти відзначаються синкретизмом, тобто нероздільністю своїх сторін, яка і забезпечує “нерозповзання” сакрального об'єкта на множину самостійних функцій, які і так виконуються ним, але лише за детермінантом сакральної функції. Суттєвою особливістю сакральних об'єктів порівняно зі світськими є їх єдність, нероздільність та нескладовість – синкретизм сакрального. Логіка традиційної еволюції світських об'єктів рухається у напрямку розвитку їх – дроблення та інтеграції функцій і складників, аспектів розгляду, спеціалізації, які принципово різняться від вимог зберегти природу сакрального об'єкта в його визначальній первинній сакральній функції та цілості, єдиності. Цей спосіб збереження нероздільності, цілісності, органічної злитості і є синкретизм, який втримує клас сакральних об'єктів як особливих, зі своєю суттю та культурою. Синкретизм – це світоглядний механізм втримання цілісності системи світорозуміння. Це корінна глибинна властивість священного збереглась і конститує, за нашим переконанням, східну традицію християнства на відміну від його західної гілки, де, як уявляється, раціоналізацією охоплено цілий корпус функцій сакральних об'єктів і сам спосіб світо- і Богорозуміння. При цьому і сакральна функція, не будучи винятком, виділилась в одну з цілого ряду інших. Звідси пояснення культурологічних, видовищних, харитативних і інших функцій, які виконують сакральні об'єкти та які по чергово змінюють одна одну у просторі і часі функціонування святині. Можна гіпотезувати ці міркування – подолання синкретизму сакральних об'єктів, а перед цим відповідно і віри, – перший і безповоротний крок секуляризації. Це, за нашим уявленням та переконанням, одна з найсуттєвіших відмінностей західної та східної традиції християнства. Виділені особливості природи сакральних об'єктів видаються суттєво важливими для дослідження та проектування безпосередньо їх самих та у складі містобудівельних систем – міських та сільських поселень, неурбанізованого ландшафту.

У місті сакральні об'єкти виконують важливі простороформуючі та планоструктуруючі функції. Простороформуюча роль сакральних об'єктів пов'язана з різними ієрархічними рівнями складення міського простору – загальноміським, міських частин та локальним. Планоструктуруюча роль полягає в організації функціональної і композиційної структури міського плану залежно від характеру, значення і структурної ролі сакральних об'єктів. Суттєвою в організації сакральних об'єктів в місті є їх власне релігійна класифікація – розподіл за релігійними, конфесійними ознаками, значенню в духовній ієрархії (патріарші, ставропігійні, єпископські, монастирські, парафіяльні храми). Застосування поняття сакрального об'єкта зручне у зв'язку з його універсальністю та узагальненістю, окресленістю та цілісністю в опозиції “духовне-світське”, хоча в дійсності практичне життя вірних проходить в рамках однієї конфесії, віросповідання, громади єдиновірців – церкви, костелу, кірхи, молитовного дому, синагоги, мечеті. Тому на міській території складаються мережі сакральних об'єктів поконфесійно, які разом становлять вже

систему сакральних об'єктів, яка є основою духовної структури та середовища міста, які за своєю суттю в більших містах є мультирелігійними. Принциповими моментами складення мережі сакральних об'єктів є повнота та широта охоплення території та населення, ієрархічність та зв'язаність мережі, доступність та планувальна організація сакральних об'єктів, які відображають величину, розташування громад та їх значущість у міській спільноті. Тому важливим при формуванні загальноміської системи сакральних об'єктів є толерантне співіснування різних конфесій та релігій на міській території, дотримання принципу відповідності пропорцій величини, розташування громад і їх значення при вираженні їх сакральних об'єктів у міському просторі. Ці положення мають універсальний характер для території міста, області, регіону, країни загалом.

Сакральні об'єкти, їх мережі, системи, відношення у міському просторі повинні стати об'єктами функціонально-планувального містобудівельного аналізу, що розкриває їх місце і роль у функціонально-планувальній структурі міста. Це прагматичний аспект організації системи сакральних об'єктів. Якщо розглядати сакральні об'єкти як елементи духовного середовища міста, то необхідно, передусім, відзначити актуальність та складність їх аналізу в цій якості для вироблення містобудівельних рекомендацій, які б відображали природу, функції сакральних об'єктів у всіх необхідних їх особливостях. Але застосування засобів архітектурно-просторової композиції в організації сакральних об'єктів у міському просторі та тканині, без сумніву, наблизить вирішення завдань організації духовних аспектів міста.

Сакральні об'єкти в духовному середовищі міста – це “духовне духовного” (як традиційно – “свята святих” – позначається у нас вітвар у храмі). Оскільки духовність міста складають об'єкти духовної сфери в широкому розумінні (наука, освіта, культура, мистецтво, віра) та довершена організація головних міських елементів (природна основа, міська тканина, соціум), то “духовність духовного” творять об'єкти культу, релігії, що виконують священні функції, тобто духовні у найбільш повному, прямому і глибокому їх розумінні.

Суттєвим для розуміння закономірностей формування духовності середовища міста, системи сакральних об'єктів великого міста є фактор часу. Час конститує постійність та періодичність функціонування сакральних об'єктів. Постійність функціонування пов'язана з незмінністю місць святинь, цвинтарів, монастирів, каплиць, які своєю присутністю освячують ці місця або своєю святістю позначають дух, властивий цим місцям. Періодичність іманентна самому послідовному характеру богослужінь (літургійний рік, вечірня, утрєня, всенощна). Традиційність і канонічність українського православ'я і греко-католицизму обумовлюють великий ступінь постійності та незмінності їх та сакральних об'єктів, що відповідає природі інерційності містобудівельних систем. Фактор часу втілюється в двох іпостасях складення сакральних об'єктів міста. Перша - діахронія, тобто еволюційність складення, часова (послідовність формування системи сакральних об'єктів. Тут традиційно для України можна виділити такі найзагальніші основні етапи: княжий період (з елементами дохристиянської, язичницької віри), пізньосередньовіччя, ренесанс та бароко, промисловий період, радянський час, доба незалежності. Для кожного з цих етапів характерний синхронічний вимір, який розкриває особливості дії факторів на формування системи сакральних об'єктів у кожному епоху. Поетапний аналіз складення картини в кожному епоху дозволяє визначити найдавніші і постійні, стійкі у часі сакральні місця, об'єкти та території, що дають достовірний образ сакральності і духовності територій, які формувались протягом тривалої історії у минулі епохи та дотепер.

Об'єднання функціонально-планувального, архітектурно-просторового і богословського підходів у дослідженні системи сакральних об'єктів міста протягом його тривалої еволюції дозволить закласти обґрунтовані принципи відновлення і розвитку однієї з найбільш складних сторін середовища сучасного міста – його духовного світу, формування міської тканини у відповідності до історично складених закономірностей її розвитку.

Сакральні об'єкти є одним з найкоштовніших складових міста, тому обґрунтування розташування, закономірності формування та їх архітектурно-просторова виразність складають своєрідні та неповторні для кожного міста правила формування просторової основи духовності міста. Виявлення, усвідомлення та застосування таких правил та закономірностей дозволить зберегти і збагатити принципи еволюційного формування духовності міста, уникнути архітектурних та містобудівельних помилок і прорахунків, втримати традиційність та спадкоємність розвитку наших міст.